

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Библиотечно-информационни науки

Том 12/13, 2020/2021

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Library and Information Science

Volume 12/13, 2020/2021

ИСТОРИЯТА НА КНИГАТА: ТЕМИ, ПРОБЛЕМИ, АКЦЕНТИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ЗАПАДНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

БОРЯНА ЯНКОВА

Боряна Янкова. ИСТОРИЯТА НА КНИГАТА: ТЕМИ, ПРОБЛЕМИ, АКЦЕНТИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ЗАПАДНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ.

Статията разглежда предмета на историята на книгата като научна дисциплина и тенденциите в изследванията на водещите печатни култури на Запад, както и, накратко, приноса на основните източноевропейски направления. Теоретичната част на текста запознава с дебата сред историците най-вече в лицето на Робърт Дарнтън, поддържащ тезата за общата методология в проучванията на процесите и Дейвид Хол, според когото историята на книгата обединява няколко общи теми. Гледащата на социалната история и библиографията намират израз в сегментите на комуникационната верига на Дарнтън и библиоцентричния модел на цялостната социално-икономическа ситуация, разработен от библиографите Томас Адамс и Никълъс Баркър.

В историческата част на хронологичен принцип са представени най-съществени акценти и устойчиви тенденции, видими и до днес в печатната култура на Германия, Италия, Франция, Великобритания, Скандинавските страни и Америка, които създават водещите културни образци. Сред тях са панаирите на книгата, първите преводи на библията на националните езици, разпространението на достъпните жанрове като „bibliothèque blue“, появата на обществените библиотеки, промяната и значението на книжния формат, както и произтичащи от това социални феномени като интензивно и екстензивно четене, пространство за четене, масова публика, правни регулации, авторско право и др. Текстът запознава с развитието на идеята за всеобща история на книгата както и с научните приноси на всяка една от тях, както и с подхода към ключови явления.

Ключови думи: история на книгата, комуникационна верига, печатна култура.

Boryana Yankova. BOOK HISTORY: TOPICS, PROBLEMS, FOCAL AREAS IN MODERN WESTERN STUDIES.

The article examines the subject of the history of the book as a scientific discipline and the trends in the studies of leading print cultures in the West, as well as, in brief, the contribution of the main East European schools. The theoretical part of the text introduces the debate among historians, represented mostly by Robert Darnton, advocating the theory of common methodology in the study of processes, and David Hall, according to whom the history of the book unites several common topics. The viewpoints of social history and bibliography find expression in the segments of the communication circuit of R. Darnton and the bibliocentric model of the entire socioeconomic situation, developed by bibliographers Thomas Adams and Nicolas Barker.

Chronologically, the historical part presents the most significant focal areas and sustainable trends, visible to this day in the print culture of Germany, Italy, France, Great Britain, the Scandinavian countries and America, which create the leading cultural models. Among these are the book fairs, the first translations of the Bible into national languages, the spread of accessible genres, such as “bibliothèque blue”, the beginning of public libraries, the change and the meaning of the literary format, and the resulting social phenomena, such as intensive and extensive reading, reading spaces, mass audience, legal regulations, copyright, etc. The text presents the development of the concept of a general history of the book, as well as with the scientific contribution of each one of them, and the approach to key phenomena.

Keywords: book history, communication circuit, print culture.

Концепцията за историята на книгата е въведена от френския историк Люсиен Февр, който очертава новото изследователско поле като пресечна точка между „общата, социалната и икономическата история и историята на менталността“. Съвременният ѝ облик е заслуга на историците от школата „Анали“, възникнала в края на ХХ в. във Франция и обхваща множество от дисциплини, изучаващи историята на писмената комуникация, но преди всичко измества фокуса от високата книжовна култура и елитите към социално-икономическата история и историята на частния живот¹ и е отговорна за нарастващия интерес към историята на ежедневиия живот, като през 1958 г. е публикуван основополагащият текст на Анри-Жан Мартен *L'Apparition du livre* (Появата на книгата).

Обект на анализ на тази „история отдолу“ са статистиките, архивните материали, частните колекции, трансформацията на идеите за авторското право

¹ Обсегът на историята на книгата е очертан за първи път в: **Даскалова**, Кр. *Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време (ХІХ – нач. на ХХ век)*. София: ЛИК, 1999, с. 13–14; История на книгата – проблеми и перспективи. В: *Социологически проблеми*, 1995, № 1, с. 148–157. Западно-европейските направления и темите, очертаващи се в научното им поле, са представени чрез изследванията на Робърт Дарнтън, Мишел Фуко, Анри-Жан Мартен, Роже Шартие, Дайвид Хол, Джон Федър, Елизабет Азенщайн, Людовика Брайда, Робер Естивал и др., които за първи път представят научната дисциплина „история на книгата“ на българската публика. вж.: **Гергова**, А., **Даскалова**, Кр. *История на книгата. Книгата в историята*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001.

и възникването на нови, като свободата на печата, обикновените книги и техните обикновени читатели.

С цел да запознаем накратко с изследванията върху книгата в Източна Европа, които, поне до 1989 г., следват самостоятелна (обръчаща ги на изолация) траектория на развитие, ще въведем някои важни понятия. В българския контекст историята на книгата се оформя като научно поле с названието „книгознание“ под влиянието на руската книговедска традиция, от която заимства в теоретичен и методологичен план. Основната дефиниция за книгознанието като „научна дисциплина, обединяваща технически, практически и теоретични познания“ принадлежи на Н. М. Лисовски, докато познатият термин „библиология“ е предпочитан от А. Ловягин, според когото неин предмет следва да е съдържанието на книгата². Публикуваните у нас изследвания са предимно руска преводна литература, като съвременната концепция на руската школа обобщава книгознанието като „комплексна наука за книгата и книжовното дело“, в помощ на „процесите на диференциация и интеграция на книговедското знание“³.

Източноевропейските направления остават в орбитата на съветските книговедски изследвания, но развиват собствени характеристики – в източно-германското книгознание доминираща е историческата перспектива, като привърженици на функционалния подход, полските учени се фокусират върху социологията на четенето, докато унгарските им колеги интегрират науките за книгата в книжната култура, която според тях е съвкупност от материални и духовни проявления⁴.

Поради обширните публикации върху източноевропейските книговедски школи, настоящият текст ще анализира изследователските подходи в страните, в които се заражда науката за книгата – Германия, Италия, Франция, Великобритания, Скандинавските страни и САЩ. Това намерение е продиктувано също от факта, че са изминали повече от 20 години от публикуването на първия сборник с преводни материали, като междувременно историята на книгата се е обогатила с нови теоретични модели, генерирани от новите теми и проблеми.

Въпреки идентичните културни явления, които съпътстват възприемането на печатната книга най-вече в началните фази и сходните тенденции на развитие, споделяни от всички западноевропейски страни на по-късен етап, отдел-

² Гергова, А., Даскалова, Кр. История на книгата. Книгата в историята. В: *История на книгата. Книгата в историята*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 18–19.

³ Беловицкая, А. *Книгознание. Общо книгознание*. София: За буквите-О писменехъ, 2009, с. 139–140.

⁴ Подробно за спецификите на източноевропейските направления в: Гергова, А. *Книгознанието в България*, София: Наука и изкуство, 1987, с. 18–19.

ните национални традиции притежават собствени характеристики и динамика. По мнението на Р. Дарнтън склонността към запазване на националните акценти не е в противоречие с интернационализацията на дисциплината, още повече, че те са резултат от спецификите на документалния материал във всяка страна⁵.

Текстът разглежда ключовите сфери в историята на книгата, интерпретира културните феномени, които поражда производството, циркулацията и употребите на книгата в хронологичната рамка от началото на печатното слово (1454) до Втората световна война (1945). Изводите от тази историческа част са синтезирани в заключение, върху научните приноси и подходите на водещите национални направления.

Основните научни полета в история на книгата са: **читателска публика** – обхваща изследвания върху начина на четене, обхвата, нивото на грамотност и вкуса на читателите; **образование** – проучва достъпа до образование на представителите всяка социална група, образователните инициативи и въвеждането на задължително училищно образование; **грамотност** – изследва читателските компетенции за четене и писане, разпространението в градските и селските райони, както и урбанизацията; **народна култура** – анализира влиянието на устната традиция върху читателските предпочитания; **правни аспекти** – фокусира се върху проблеми на авторското право; **цензура** – включва изследвания върху забранени книги, критериите за забрана и разпространението на пиратските издания; **оформление** – свързва физическата форма на книгата и възприемането на текста.

С цел да избегне фрагментирането, пред което е изправена интердисциплинарната и интернационална история на книгата, Робърт Дарнтън акцентира върху общата картина, изградена от проучванията на всеки един от компонентите на комуникационната верига, която представя пълния „жизнен цикъл“ на книгата⁶. Теорията на Дарнтън отчита външни, но ключови за разпространението на книгата, фактори, а именно икономическа и социална конюнктура, политическа и правна среда и интелектуални влияния. Британският историк, Джон Федър насочва изследователите към история на книгата с фокус върху техническите, производствени и търговски аспекти, правната страна на издателската дейност и икономическата история. В предлагания от Федър модел попада историята на библиотеките, библиотечното дело и читателите. Американският историк Дейвид Хол поставя под въпрос необходимостта от по-

⁵ **Daskalova**, Kr. Book History, the State of Play: An Interview with Robert Darnton. In: *SHARP News* [online], 1994, Vol. 3, no 3, pp. 2–4. Available from: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=sharp_news ; Българската версия на интервюто е публикувана в: Даскалова, Кр. Бунтът на книгите. В: *Литературен форум*, 5–11 окт. 1994, № 33(215), с. 1, 8.

⁶ **Darnton**, R. What is the History of Books? In: *Daedalus* [online], 1982, Vol. 111, no 3, p. 65. [Viewed 20.10.2020]. Available form: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403039>

добна систематизация, считайки единната теория за неприложима във всяка национална традиция. Вместо това, като предмет на историята на книгата Хол извежда следните общи проблеми: история на четенето, история на народната култура, история на библиографските подходи, както и отношението между социалната история и историята на книгата.

През 80-те години Робърт Дарнтън въвежда в научно обращение термина „комуникационна верига“, т.е. отделните звена по създаването, разпространението и употребата на книгата – автор, издател, печатар, превозвач, книжар и читател – които са в центъра на всички проучвания. Допълва я през 2007 г. с новите ключови елементи – контрабанда, дистрибуция и продажби, литературни агенти, пиратство, размяна, търсене, политика – които също имат съществено значение за историята на печатното слово. През 90-те години библиографите Томас Адамс и Никълъс Баркър разработват нов модел за изследване на процесите, свързани с книгата, получил названието „цялостна социално-икономическа ситуация“, в която функционира печатната култура, а в нейния център поставят библиографския документ. Предложенията им за основни компоненти на жизнения цикъл на книгата – издателска дейност, разпространение, рецепция и съхранение – са подчинени на външни фактори – социално поведение и вкус, интелектуални политически, правни и религиозни влияния и търговски натиск. Разликите в подхода на аналитичната библиография са: 1) по-широкото понятие за текст („библиографски документ“), вместивайки не само книгата, но и изобилието от печатни форми с краткотраен живот (ефимера); 2) извеждането на библиотеките и библиотечното дело, а оттука и оцеляването на книгата до ключова позиция.

Германия. Ролята на немската печатна традиция е водеща и изисква специално внимание – именно немските печатари разпространяват печатната технология на континента, а явленията в немската история на книгата намират почва в останалите западноевропейски държави. Историята на книгата в Германия започва, когато през 1455–1456 г. в Майнц Йоханес Гутенберг отпечатва 42-редовата Библия, първата книга по метода на подвижния набор, а през 1458 г., само две години по-късно, Йохан Фуст издава 36-редова Библия. До края на века новото изобретение постепенно е въведено в основни търговски центрове като Страсбург (1459–60), Кьолн (1465), Аусбург (1468), Базел (1468–70) и Нюрнберг (1470). Историците на книгата обозначават периода от 1455 до 1501 г. като период на инкунабулите (*incunabula* (лат.) – „люлка“, т.е. книга от люлчени период), от него са запазени около 27 000 инкунабули, като само в Германия количеството им възлиза на една трета от този брой. Първоначалното съотношение между книгите на латински и тези на говорим език е 95 към 5 процента⁷. В контекста на количествените характеристики

⁷ Flood, J. L. The History of the Book in Germany. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, p. 224.

на книгите от периода на инкунабулите, следва да се насочим към акта на четенето. Самостоятелното общуване с текста е сравнително късен феномен, започнал да се налага с повишаването на грамотността и разрастването на читателската публика. Дотогава доминиращата практика е меморизацията и четенето на глас (интензивно), за разлика от самостоятелното четене усамотение (екстензивно), за което са били необходими по-добри читателски компетенции⁸. Историците на книгата възприемат появата за условна разделителна линия между интензивното и екстензивното четене XIII в., но други отхвърлят тези граници с аргумента, че четенето в усамотение е практикувано още в Античността⁹.

Едно от ключовите обстоятелства, които през XVI в. ускоряват експанзията на протестантски текстове, носещи предимно името на Лутер, е формирането на книжовна норма. Печатането на говорим език, обаче, не би трябвало да се отдава единствено на влиянието на протестантството, тъй като заглавия на немски излизат от най-ранните години на немското книгоиздаване. Пример за това е първата немска библия, публикувана през 1477 г. от Йоханес Ментелин и добила популярност като „Библията на Ментелин“. Разпространението на немски книги води до друг, свързан с религията феномен и през 1529 г.¹⁰ Църквата съставя *Index Librorum Prohibitorum* (Индекс на забранените книги), който съдържа списък с книги с еретични, неморални или противодържавни идеи, на практика въвеждайки официалната цензура. Най-тежките последици за текстове на немски обаче настъпват с пълната забрана на преводите на библията на немски и протестантски автори, наложена от папа Павел IV през 1559 г., с публикуването на силно рестриктивна римска версия на *Индекса*.

Друга характеристика на немската история на книгата са провежданите два пъти годишно панаири на книгата във Франкфурт и Лайпциг, предоставяйки възможност на издателите да продават книги на едро. Растящото търсене и необходимостта от групиране на заглавията са сред причините през 1564 г. да бъде издаден първия книжен каталог¹¹. Нарасналото потребление на новини довежда до необходимост от тяхната систематизация и през 1605 г. в Страсбург е отпечатан информационен бюлетин с възпоменателни новини, прототип на съвременния вестник. Публичният живот на книгата все още е недостатъчно условие за появата на публичната библиотека, както я познаваме днес. Първоначално тя представлява място за съхранение на книги,

⁸ Saenger, P. Silent Reading Its Impact on Late Medieval Script and Society. In: *Viator*, 1987, Vol. 13, p. 391.; Актът на четенето е разгледан подробно в: Даскалова, Кр. *Грамотност, книжнина, читатели...*, с. 151–158.

⁹ Даскалова, Кр. *Грамотност, книжнина, читатели...*, с. 151.

¹⁰ Flood, J. L., op. cit., p. 227.

¹¹ Ibid., p. 227.

често към определена общност. Моделът „заемна библиотека“ е установен през 1704 г., но поради оскъдните си фондове, започва да се налага едва след средата на столетието (Брауншвайг 1767 г., Мюнхен 1774 г., Щутгарт 1791 г.). Необходимо е време преди университетската изследователска библиотека да се трансформира от консервативна институция, достъпна най-вече за клира и учените, в отворено за студенти пространство. Първата стъпка към това е през 1734 г. в Гьотинген, когато е открита библиотека, чиито колекции са на разположение един или два дена в седмицата само за няколко часа при достъп, свързан с много ограничения. Читателската аудитория на общинските библиотеки също има тесен профил, тъй като включва единствено съветници и видни персони. Поради нарасналото търсене на книги, на библиотеките се гледа също като на бизнес начинание и някои находчиви търговци предлагат „стартови колекции“ на желаещите да открият библиотека. От своя страна, грамотната, активна публика основава читателски общества, които от 1770 г. до 1800 г. нарастват от 13 на 370. Обратният ефект от популярността на печатното слово е ширещото се пиратство през първата половина на XVIII в., което създава необходимост от правна регламентация и организация за защита на авторското право.

Индустриализацията, бързото разрастване на читателските аудитории и правните аспекти на издателската дейност, чиито нови правила стават належащи, са следващият акцент в немската история на книгата. Ръстът на книжната индустрия през XIX в. се дължи на новите способности за производството на хартия – през 1812 г. Фридрих Кьонинг изобретява парната печатна преса, докато през четиридесетте години на века, сънародникът му Фридрих Готлоб Келер за първи път използва хартията от дървесна маса. Авторското право с изискването на семейството на творците да се заплаща до тридесет години след смъртта им е въведено първо в Саксония – Ваймар (1839), но като повсеместна практика в Германия защитата на интелектуалния труд е възприета едва през 1871 г.¹² Продължилата век конфронтация между властите и защитниците на свободата на печата завършва с отхвърляне на цензурата (1874). Друг изследователски акцент за немските историци е историята на цензурата и репресията срещу книгата. Първата половина на XX в. е драматична за историята на книжното наследство на Германия. В няколко университетски града през 1933 г. привърженици на националсоциалистите изгарят книги, които пропагандата е определила като антинемски – „...могъщ символен акт, който ще покаже на света, че духът на миналото е мъртъв“¹³, физическото унищожение на книгите на Карл Маркс, Бертолд Брехт, Зигмунд Фройд, Теодор Лесинг, Хайнрих Ман и Франц Кафка е присъда за идеите на техните автори. Министерството на пропагандата съставя списък със забранени книги, които

¹² Flood, J. L., op. cit., p. 233.

¹³ Мангел, А. *История на четенето*. София: Прозорец, 2004, с. 267.

следва да бъдат отчислени от библиотеките, авторите им са преследвани от режима, а в следващите години са забранени издателските къщи, собственост на евреи. Количествените измерения на тези наказателни акции и погромите над книгата, извършени през Втората световна война са следните: около 20 млн. книги са изгубени, много са предварително преместени като предпазна мярка, 71 600 ръкописа сменят местосъхранението си от Берлин в други тридесет града в страната, унищожени са библиотеки¹⁴.

Италия. Историята на ранната италианска традиция свидетелства, че първите печатни преси и продължаващите своята работа скрипториуми в манастирските обители, работят еднакво добре върху книги на латински, гръцки, арабски, кирилица и дори глаголица¹⁵ (градовете-държави на полуострова се възползват от преимуществото на добре развитите търговски мрежи, свързващи Изтока и са процъфтяващ пазар на ръкописи, а след падането на Константинопол под османска власт, приемат част от неговите учени и книжовно наследство)¹⁶. През 1464 г. в манастира Субиако немските печатари Конрад Свейнхайм и Арнолд Панарц отпечатват съчиненията на Елий Донат. Следват още 12 475 копия на 28 творби на известни автори. Политика на ненамеса в делата и избора на гилдията, която запазва привилегии само за определени публикации, както и относителна автономност на печатарския бранш, пред които, поне до началото на следващото столетие, не стои изискването да се обединяват, са сред особеностите на ранния италиански модел. От другата страна на спектъра са трудностите, породени от непознаването на пазарната динамика на италианския контекст, който в най-голяма степен предоставя примери за несигурността на това начинание.

Постиженията си в периода на инкунабулите и първата половина на XV в. италианците дължат най-вече на забележителната дейност на издателя Алдо Менуций (1449/1452–1515), чиито нововъведения се възприемат от целия типографски свят. Сред техническите му заслуги са въвеждането на удобния формат октаво (тези книги с размер 20x25 см. са известни като „алдини“), изключително качествено оформление и популяризирането на романския шрифт и курсива. От гледна точка на интелектуалната история, именно по инициатива на Алдо гръцките и латински класически произведения стават ядрото на европейския образователен канон¹⁷. Венеция, най-динамичният типографски център на полуострова със своите 64% и 9900 печатни книги за континента, оставил след себе си немските печатни средища, е другият

¹⁴ Flood, J. L., op. cit., p. 232.

¹⁵ Dondi, Cr. The European Printing Revolution. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, H. R.** ed. op. cit, p. 55.

¹⁶ Harris, N. History of the Book in Italy. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, H. R.** ed. op. cit, pp. 257–258.

¹⁷ Ibid., p. 261.

фактор за успеха на италианското книгопечатане. Относително съдържаната градска управа толерира издателските проекти, често влизайки в конфликт с църковната власт. Засилващото се влияние на последната чрез цензурата на *Index Librorum Prohibitorum* и активното противодействие на процесите на *volgarizzamento* (превод на библията на народен говорим език) спират не само възхода на венецианската типографска общност, но имат пагубен ефект върху читателските навици, задържайки нивата на грамотност до едно от най-ниските в Европа. Може да се обобщи, че въпреки забележителните ѝ постижения в епохата на инкунабулите и през следващите десетилетия, по отношение на грамотността и достъпа до образование, италианската традиция не постига същият прогрес като западно- и северноевропейските държави, защото за разлика от протестантството, католическата църква демонстрира нетърпимост към печатането на говорим език. Резултатът от това е налице, когато през XVI в. започват да се открояват първите видими разлики между високообразованите венециански граждани и обикновените хора, които не са в състояние да формират стабилна аудитория със собствени предпочитания, тъй като обществото, което не владее латински трябва да изостави читателските си навици. Именно тук е необходимо уточнение по отношение на термина „грамотност“. В ранните епохи четене и писане представляват различни, самостоятелно развивани умения, като четенето е било достатъчно условие за грамотност. Въпреки това в италианския случай съществуват изключения, които потвърждават, че част от обикновеното население все пак притежава над средните компетенции. Протоколите на Инквизицията са запазили сведения за мелничар на име Менокио, който проявява завидни читателски умения и критични способности за социалното си положение¹⁸. В този смисъл, не винаги съществува ясна разграничение между читателските предпочитания на висшата и нисшата класа, както и обособен кръг от потребители на популярни четива.

Можем да обобщим, че особеностите на ранния италиански модел са, на първо място, политика на ненамеса в делата и избора на гилдията, запазваща привилегии само за определени публикации, както относителната автономност на печатарския бранш, пред които, поне до началото на следващото столетие, не стои изискването да се обединяват.

Акцентите в италианската традиция през следващите векове са свързани с нови постижения в оформлението на книгите, но без никога да достигнат блясъка на XV и първата половина на XIV век. Учените-ерудити въвеждат новия жанр на енциклопедията, представен чрез 25-томния исторически

¹⁸ **Брайда**, Л. Някои размисления върху историята на четенето в Италия. Употреби и практики на книгата при Стария режим. В: **Гергова**, А., **Даскалова**, Кр. състав., прев. *История на книгата. Книгата в историята*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 156.

сборник *Rerum Italicarum Scriptores* (1723–1751) и версията на популярната френска енциклопедия *Encyclopédie*; през 1772–1782 г. в 10 тома е отпечатана първата *Storia della Letteratura Italiana* (История на италианската литература)¹⁹. Тези начинания са първа стъпка към създаване на книжовна норма и консолидиране на езика и миналото като основни компоненти на националната идентичност. От другата страна на спектъра е постепенно зараждащата се масова читателска публика, която предпочита т.нар. „сензационна“ литература с еднотипни сюжети и все още прибягва до еkleктичния жанр на алманасите. Проблемите в областта на образованието, създадени от влиятелната Римокатолическа църква оставят отпечатък върху развитието на читателските общества и техните навици. За разлика от северните нации, нарастването на грамотността в Италия се дължи най-вече на темповете на индустриализация. Въпреки променливите си успехи след бляскавата епоха на инкунабулите, върху която с основание е фокусирана тази част, италианската традиция е от първостепенно значение за разбирането на най-важните тенденции в историята на книгата.

Франция. Повече от всяка друга, френската история на книгата е пример за това, че силния държавен контрол на всички нива в книгоиздаването неизбежно увеличава натиска върху свободата на словото и подтиква към разпространение на пиратски издания. Началото на френската традиция в книгопечатането е поставено през 1473 г. Лион с пресата, доставена лично от съдружника на Гутенберг – Йохан Фуст²⁰. През следващите десет години изобретението е въведено в Алби, Шартр, Тулуза и Рен, като книги на бретонски излизат още през 1475 г.²¹ Книгопечатането добива популярност, което се дължи на бързото разпространение на протестантството, но освен това се превръща в инструмент на религиозните войни – противоборствата достигат кулминационната си точка с временната му забрана от страна на католическата църква през 1535 г.²² По същото време е въведена първата серия от правни решения, която цели овладяване на вълната от потенциално опасни текстове. Институционалната ѝ рамка обаче се превръща в един от маркерите на френската история на книгата и се изразява във въвеждане на задължителния депозит с едикта от Монпелие (1537) и създаване на длъжността Кралски печатар (1539–1541)²³. В качеството си на първи цензурен орган, Факултетът по теология към университета в Париж има решаваща роля, която се изразява в контрол върху религиозните издания и спиране на преводите на Библията. Пе-

¹⁹ Harris, N. op. cit., p. 266.

²⁰ Giroud, V. The History of the Book in France. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, H. R.** op. cit., p. 200.

²¹ Ibid., p. 202.

²² Ibid., p. 202.

²³ Ibid., pp. 202–203.

риодът на разцвет, предопределящ някои от темите във френската литературна традиция, но също така характеризиращ се с безпрецедентна държавна намеса, е управлението на Луи XIV, който съвременните изследвания определят като истинска „културна политика“²⁴. Кралят създава академии, безусловно подкрепя творци като Лафонтен, Расин и Молиер, които се включват в система на дворцов патронаж. Всеобхватността на тези промени налага прилагането на безпрецедентна цензура, упражнявана от полицията. В комбинация с възхода на Контрареформацията, резултатите са увеличаване на тиражите на религиозната литература.

Приблизително тогава е успешният старт на поредицата *Bibliothèque bleue* (Синя библиотека), задържала се на пазара в следващите два века. Популярността на изданията често се обвързва с проявите на народната култура²⁵, но в действителност те представляват вече известни текстове, адаптирани, (т.е. съкратени, опростени, разделени на параграфи, придружени от илюстрации в качеството им на визуални ориентири, които улесняват и навигират четящия) създадени или по-скоро създаващи друг тип прочит²⁶. Явлението *Синя библиотека* е преди всичко издателско решение, чиято цел, по думите на Р. Шартие, е да постави текста в „културна матрица, различна от тази на първоначалните му адресати“²⁷, точно както маркираният текст е в състояние да култивира определен читателски вкус, издигайки типографията до нивото на интерпретативен акт²⁸.

Достъпните цени на изданията са сред факторите за увеличаване на грамотността особено сред бедните слоеве, докато богатите, вече почти без изключение, притежават собствени книжни колекции – делът на четящите достига 50%. Отношението на официалната власт към тези промени са най-вече в подкрепата на библиотеките като разпространител на високата книжовна култура. От 1784 г. Кралската библиотека е достъпна за читатели два пъти седмично, открити са над 60 провинциални библиотеки, известни като *cabinets de lecture*. След Френската революция през 1789 г. цензурата и задължителният депозит са отхвърлени, само за да бъдат повторно въведени по-късно. Системата на Наполеон е фокусирана предимно върху новосъздадените общински библиотеки – фаворитите на новата власт на практика възникват именно

²⁴ **Giroud**, V. op. cit., pp. 204.

²⁵ Относно релевантността на противопоставянето между читателските вкусове на висшата класа и бедните слоеве като носители единствено на „висока“ и „ниска“ култура подробно В: **Grimsted**. Books and Culture: Canned, Canonized, and Neglected. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 1984, pp. 297–335.

²⁶ **Шартие**, Р. Читателски общности. В: **Гергова**, А., **Даскалова**, Кр., състав, прев. цит. съч., с. 292.

²⁷ Пак там, с. 293.

²⁸ **Gutjahr**, P. G., **Benton**, M. L. Reading the Invisible. In: **Levy**, M., **Mole**, T. ed. The Broadway Reader in the Book History. Toronto: Broadview Press, 2014, pp. 67–68.

благодарение на трансформацията на частната собственост в публична. Другите печеливши са фондовете на Националната библиотека, в които се вливат конфискуваните църковни и частни колекции. Встрани остават лишените от държавни субсидии университетски библиотеки, организирани в държавни образователни структури, които и до днес не успяват да достигнат нивото на изследователските колекции на университетите в Германия, Великобритания и САЩ²⁹. Поради ограниченията и селективният достъп до фондовете новите библиотеки все още не са в състояние да създадат постоянна аудитория и новите пространства за четене се формират от научни общества, клубове и дружества. Паралелни промени се извършват в книгоиздаването, което придобива всички характеристики на централизирана и направлявана от правителството дейност като редуциране броя на печатниците, право на отмяна на лицензи за продажба и печат и пряко наблюдение от страна на полицията. Постиженията на френската история на книгата от периода са предимно в полето на библиографията – през 1790 г. Льофер Д'Ормесон поставя началото на *Bibliographie universelle de la France* (Универсална библиография на Франция) и нейното продължение *Bibliographie de la France* (Библиография на Франция) от 1814 г.³⁰

Масовата грамотност през деветнадесетото столетие е новият акцент в историята на книгата, а ключово условие за появата ѝ е индустриализацията. Разрастването на железопътната мрежа и механизацията на типографския процес улеснява разпространението на книги и периодика, създадена е популярната поредица *Bibliothèque des chemins de fer* (Железопътна библиотека), както и големите издателски къщи „Ларус“, „Гарни“ и „Далоз“. Нарастващата грамотност е функция също на въвеждането на задължително начално образование през 1833 г. с уточнението, че във френския модел грамотността (или поне базисните умения за четене и писане) все още са асоциират с вероучението. Втората особеност, което се вписва изцяло в южноевропейския образователен модел, е ограниченият достъп до образование на момичетата³¹. Тези специфички обясняват периферната позиция на жените като потребителки и авторки на литература, която се изравнява със „силния“ пол едва в началото на следващия век.

Последните прояви на цензура във Франция са резултат от външни причини и са свързани с антисемитските закони, според които издателските къщи, собственост на евреи са закрити, а определени книги, включени в т.нар. „Списък на Ото“, за забранени и подлежат на унищожение. Френската културна политика след войната продължава линията на известна централизация

²⁹ Giroud, V. op. cit., p. 206.

³⁰ Ibid., p. 206.

³¹ Vincent, D. *The Rise of Mass Literacy: Reading and Writing in Modern Europe*. Cambridge: Polity Press, 2000, p. 39.

на институциите, свързани с книгата и субсидирането на библиотеките, които преминават към образователното министерство. От направения дотук преглед се налага заключението, че основните акценти във френската история на книгата са функция на традиционно силната намеса на държавата в издателския процес, но и на динамичен паралелен свят на популярни четива, които оформят нови читателски групи.

Великобритания. Периодът на инкунабулите в Британия започва през 1473 г. със *Recuyell of the Historyes of Troye* (Сборник с истории от Троя), публикувани на английски от Какстън и последван от *The Canterbury Tales* (Кентърбърийски разкази) на Чосър през 1477 г.³² Ранното английско книгопечатане се придържа към вече установения модел – както първите типографи са основно чужденци, така книгите са предимно с религиозно съдържание. Английските характеристики добиват очертания малко по-късно, а най-важната от тях е всеобхватната дейност на Стационарската компания. Последната, основана през 1403 г., е търговска организация като функциите ѝ съвместяват печатарско обединение, пазарен регулатор и цензор. Именно монополът на компанията върху издателския процес и упражняваната от нея предпубликационна цензура, остро критикувани от Джон Милтън в трактата му за защита на свободата на словото *Areopagitica* (Ареопагитика) през 1644 г., раждат дебата за интелектуалната собственост³³. Речта на Милтън е реакция срещу приетият година по-рано Лицензионен акт, където е постановено, че всички издания подлежат на предпубликационен контрол. Резултатът е налице едва през 1710 г. с първия закон за авторското право, известен под името *Statute of Ana* (Статут на Ана)³⁴. Хронологията на правните актове, свързани с авторското право включва също „Магна харта за литературната собственост“ от 1774 г., съдържаща първата дефиниция за произведенията на автори като Шекспир, Бейкън и Милтън като за обществено достояние. След тази регулация Стационарската компания губи правата над творбите на починали автори и е задължена да ги изплаща след всяко издание на живите автори. Творбите на някои от споменатите автори продължават да се разпространяват в ръкописен вариант, предназначени за образовани читателски групи – този феномен е известен като *dual culture* (двойнствена култура) и се наблюдава до средата на XVIII в. Причините за паралелната употреба на ръкописи се дължат на завишените естетически стандарти на тези затворени общности, но и на недостатъчния интерес на издателите към ренесансовите драматурзи, чиито произведения все пак трябва да открият собствена публика³⁵.

³² **Murphy**, A. A. *The History of the Book in Britain*, c. 1475–1800. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, H. R. op. cit., pp. 172–173.

³³ *Ibid.*, p. 177.

³⁴ *Ibid.*, p. 177.

³⁵ **Murphy**, A., op. cit., p. 175.

След ключовите акценти в английската история на книгата от началото на XVII в. е разрастването на библиотечните колекции към университета в Оксфорд. Неофициално споразумение между Томас Бодли (негов инициатор), Стационарската компания (задължаваща се да предоставя безплатно копие от всяко регистрирано издание) и частни дарители (учени и антиквари) поставя началото на изследователските библиотеки в Оксфорд и Кеймбридж. Впоследствие този устен договор получава правна рамка със „Статута на Ана“ под формата на задължителен депозит за определени библиотеки. Историците на книгата обикновено разглеждат развитието на библиотеките и масовите читателските предпочитания като контрапункти и прояви съответно на официалната и популярната култура. Доколкото можем да говорим за отчетливо разграничение помежду им, налице е зависимост между социална класа/ количество притежавани книги, която, обаче, често е провокирана от отделни примери на бедни читатели с добра интелектуална подготовка и интерес към разнообразна тематика. Макар и изключение, в богатия фонд на частна библиотека, собственост на дребен земевладелец от средата на XVII в., заедно със задължителните религиозни текстове, се откриват поезия, география, наръчници по краснопис, романи и т.н.³⁶ С разрастването на читателските навици на средната класа през XVIII в. възниква необходимостта от ускорена обмяна на печатното слово и през 1725 г. в Единбург Алън Рамзи открива първата заемна библиотека срещу такса (*circulating library*)³⁷. Широката аудитория се дължи на всеобщата популярност на романа, а социалното обяснение на тази практика, която се разпространява скоростно в Англия, произтича от нарасналото свободно време и наличието на частно пространство³⁸. Явлението *circulating library* се сдобива с яростни критики поради посредственото качество на книгите, но и поради тревогата от пагубния ефект върху литературните предпочитания на жените – читателки, които вече са резултат от индивидуален избор. Създавайки нереалистични очаквания и погрешни представи за любовта, романите отдалечават женската публика от традиционните ѝ задължения, докато самите заемни библиотеки получават клеймото „вечнозелено дърво на дяволското познание“³⁹. От гледна точка на историята на книгата, обаче, циркулацията на тези четива има безспорен принос към повишаването на грамотността и създаването на читателски групи сред всички слоеве на населението.

³⁶ **Bell**, M. Reading in Seventeenth-Century Derbyshire: the Wheatcrofts and Their Books. In: *The Moving Market. Continuity and Change in the Book Trade*. Delaware: Oak Knoll Press, 2001, p. 162.

³⁷ **Murphy**, A., op. cit., p. 178.

³⁸ **Vogrinič**, A. The Novel-Reading Panic in 18th-Century England: An Outline of an Early Moral Media Panic. In: *Medijska istraživanja*, 2008, Vol. 14, no. 2, p. 111.

³⁹ *Ibid.*, p. 111.

Популярността на романа продължава да бъде сред основните акценти в английската книжовна култура от XIX в., но този път в лицето на т.нар. *yellowbacks* (сензационни романи), разпространявани предимно в книжарниците на железопътните гари, както и *penny dreadful* (серийни издания ниска литература), популярна сред работническата класа⁴⁰. Високите тиражи на периодичния печат осигуряват огромна аудитория на романите на части и небивал дотогава комерсиален успех на Чарлс Дикенс и неговите *The Pickwick Papers* (Записките на кръга Пиквик). Така се установява концепцията за изданията на части, които остават в инфраструктурата на книгоиздаването до 70-те г. на века⁴¹. Разнообразието от периодични издания с все по-нарастваща публика е още един ключов компонент от историята на книгата от периода, основателно считан за „изключително влиятелна хибридна форма в печатната култура на Викторианска Англия“⁴². Съотношението на публикациите остава в полза на религиозната тематика, но останалите жанрове (история, философия, наука, художествена и образователна литература) намират все повече потребители. Тиражите на тези категории приблизително отразяват читателските предпочитания. Степента на ангажираност в читателският процес на цялото население⁴³, обаче, е трудно установима, затова изследователите се фокусират върху отделните читателски аудитории, за които са предназначени конкретни поредици и вид литература.

Трансформацията на идеята за интелектуалната собственост намира израз в закона от 1842 г., който удължава защитата на правата на автора на 42 г. и седем години след неговата смърт⁴⁴. Допълнителен механизъм за протекция е основаното през 1883 г. Дружество на авторите за защита на литературната собственост, а през 1890 г. издателите подписват „Споразумение за фиксирани цени на книгите“, насочено срещу нелоялната конкуренция⁴⁵. Регулацията на пазара и авторското право е очаквана тенденция, характерна за разширяващата се потребителска мрежа и появата на влиятелните издателски къщи като „Макмилън“, „Рутлидж“ и др., подготвяща сектора за темповете на XX в.

Първата половина на следващото столетие е белязана от неравномерния растеж на книгоиздаването между двете Световни войни и правителствената цензура върху информацията. От гледна точка на грамотността XIX в. е повратен – реформата, започнала през 1870 г. с въвеждане на задължителното основно образование, вече била насочена към осигуряване на всеобщ достъп до средно образование, а до средата на века всички деца до 15 г. задължително

⁴⁰ **Howsam**, L., op. cit., p. 183.

⁴¹ Ibid., p. 182.

⁴² Ibid., p. 184.

⁴³ Ibid., pp. 185–186.

⁴⁴ **Howsam**, L., op. cit., p. 183.

⁴⁵ Ibid., p. 183.

посещавали училище⁴⁶. Резултатът от взаимовръзката между образователна реформа и масова грамотност е зависим от още един компонент – издателската продукция. Поредицата книги с меки корици художествена и нехудожествена литература от 30-те години *Penguin* (Пенгуин) придобива огромна популярност сред всички обществени слоеве; а масовият читател предпочита също така детективски и любовни романи. Интересът към последните е оприличен на „пристрастяване“, но както преди век, така и сега, техният ефект върху масовата грамотност оставя далеч зад себе си загрижеността за литературния вкус. С напредването на технологиите, и особено появата на *desktop publishing* (настолна издателска система), както и с промяната на структурата на книгоиздаването, издателските къщи все повече изместват акцента от редакторския към маркетинговия сектор⁴⁷. Във Великобритания този процес е особено видим благодарение на огромния международен пазар на Общността и световното значение на английския език.

Швеция и скандинавски страни. Скандинавските страни принадлежат към общ културен модел и следва да бъдат разглеждани в цялост, но поради приносите на шведската книжовна култура и образователни инициативи, ще бъде поставен акцент основно върху нейното развитие. Скандинавските страни възприемат печатната технология от немските типографи през 80-те години на XV в. – през 1482 г. в Дания и 1483 г. в Швеция са отпечатани първите местни книги, а през 1488 г. излиза инкунабул на финландски. За разлика от останалите европейски страни, изданията на библията на шведски 1540 г. и датски 1550 г. са резултат от сравнително безпроблемен избор, дължащ се на паралелната употреба на говоримите езици с латинския, особено в законодателната сфера⁴⁸. Последствие заслуга за това има Реформацията.

През 1686 г. е приет закон, според който децата, ратаите и домашните прислужници „трябва да се научат да четат и да виждат със собствените си очи това, което Бог казва в Светото Му слово“⁴⁹. Шведският модел се характеризира с подкрепа на образователната система от страна на държавните и църковни институции и уникалната им ангажираност към повишаването на грамотността. Първата образователна инициатива протича почти изцяло без намесата на училищата, като отговорността пада върху по-възрастните членове на семейството, които трябва да подготвят собствена програма, основа-

⁴⁶ **Squires**, Cl. The History of the Book in Britain from 1914. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, H. R., op. cit., p. 190.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 192.

⁴⁸ **Appel**, Ch., **Skovgaard-Petersen**, K. The History of the Book in the Nordic Countries. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, H. R., op. cit., p. 241.

⁴⁹ **Johanson**, Eg. The History of Literacy in Sweden. In: *Alphabetic Variability. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 62–63.

на на Катехизиса⁵⁰. Структурата на този образователен модел е хоризонтална и следва кодекса на система от социални, строго патриархални отношения, наречена „Хуствавла“, според която както свещеникът е учител на енорията, така най-възрастният мъж е отговорен за обучението на семейството му⁵¹. По-късни законодателни инициативи задължават „родителите да се уверят, че децата им са се съсредоточили върху четенето и изучаването на уроците от Катехизиса“ и предвиждат глоба за пренебрегване на този дълг. Посредствените ученици се изправят пред труднообратими социални последици като забрана за Свето причастие и сключване на брак и дори напускане на общността. През 1770 г. и 1850 г. се провеждат две образователни кампании за създаване на базисни читателски умения. През XVII в. Швеция заема първо място сред протестантските общества с 50% грамотност, именно в Швеция терминът „масова грамотност“ е приложим в най-голяма степен, тъй като жените нерядко постигат по-добри резултати и са посочени като „учители“ на семействата. Първоначално статистиките показват значителни разлики при четене и писане за двата пола – през 1675 г. могат да четат 73% от мъжете срещу 51% за жените, докато умеещите да пишат са 47% срещу 10% , но през 30-те години на XVIII в. жените, които могат да четат се изравняват с мъжете и процентът им достига 98⁵². Разбираемо, функционалната грамотност, като съвкупност от писане, четене и смятане, е привилегия на определени професионални кръгове, към които принадлежат само мъже⁵³.

Развитието на библиотеките се вписва в познатите европейски модели, но ако разпространението на протестантството има пряко влияние върху повишаването на грамотността, то състоянието на книжните колекции в скандинавските страни след Реформацията е незадоволително. Именно тогава е унищожена значителна част от ръкописните и печатни книги от манастирските сбирки, поради което библиотеките са с оскъдни фондове и малко на брой. Проблемът е разрешен отчасти след установяване на печатници в големите градове и въвеждане на задължителния депозит през 1661 г. в Швеция и през 1697 г. в Дания, като тази негативна тенденция се преобръща окончателно с публичния достъп до книги и със създаването на първите заемни библиотеки през 1713 г. в Стокхолм. След средата на века се наблюдава бързо разрастване на мрежата от провинциални институционални библиотеки, частните колекции са все по-често срещани, някои техни притежатели дори отварят личните

⁵⁰ Ibid., p. 65

⁵¹ **Johanson**, Eg. Popular Literacy in Scandinavia, 1600-1900. In: *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, p. 121.

⁵² **Johanson**, Eg. Women and the Tradition of Reading Around 1700: Examples from Sweden and Germany. In : *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, p. 142.

⁵³ Ibid., p. 142.

си сбирки за публичен достъп. Последният случай с норвежки селянин на име Арфлоте е по-скоро изключение, но то потвърждава правилото, че границите на народната и високата култура не винаги са отчетливи, както и че сред бедните слоеве се откриват читатели със сериозни интелектуални възможности и литературен вкус⁵⁴.

Проблемът за цензурата, характерен в различна степен за всяка европейска печатна култура, намира решение значително по-рано в Швеция и останалите скандинавски страни. От средата на XVI в. контролът върху продукцията постепенно отслабва пропорционално на нарастващия брой печатници и публикации, въпреки че последните все още зависят от официалните привилегии на държавните и църковни власти. Управлението остава силно чувствително по отношение на критиките към краля, особено в Дания, след превръщането ѝ в абсолютна монархия през 1660–1661 г., но правителствата са по-толерантни към нововъзникналия периодичен печат в сравнение с тези в южна Европа. Идеите на Просвещението и разпространението на технологиите през XIX в. са сред главните предпоставки за премахване на цензурата – в Швеция концепцията за свободата на словото като основно право намира подкрепа в все по-широки обществени слоеве, а увеличаващото се количество на публикациите на практика прави наблюдението върху циркулацията им невъзможно. В Дания, обаче, цензурата се задържа по-дълго, и макар отхвърлена за кратко в периода 1770–1771 г., е възстановена напълно до края на столетието. Книгопечатането във финландските територии е напълно зависимо от руската цензура чак до началото на XX в., а някои вестници излизат на шведски и руски до 1892 г., когато финският придобива равен статут. Новите демократични конституции на Швеция (1810), Норвегия (1814) и Дания (1849) преустановяват цензурата, като ефектът от този процес е подсилен от настъпилата либерализация и премахването на монополите на гилдиите върху търговията с книги в средата на века.

Скандинавските страни създават уникални феномени в историята на книгата. Заслугата за това е предимно на Швеция, която благодарение на специфичната образователна система и кампании, както и сътрудничество между светска и религиозна власт, първа достига до масова грамотност.

Америка. Преди фокусът да се насочи към спецификите на американския модел е необходимо уточнението, че според на Д. Хол, „историята на книгата в Америка не е история на американските книги“ и че „тя трябва да бъде разбрана като част от по-голяма история“, тъй като е зависима от европейските метрополии⁵⁵. Това заключение в най-голяма степен се отнася за

⁵⁴ Appel, Ch., Skovgaard-Petersen, K. op. cit., p. 243.

⁵⁵ Hall, D. On Native Ground: From the History of Printing to the History of the Book. In: *Culture of Print. Essays in the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts, 1996, p. 27.; Hall, D. The Uses of Literacy in New England 1600–1850. In: *Culture of Print. Es-*

първите две столетия след възприемането на типографията, но остава валидно чак до средата на XIX в. – в различни етапи американската печатна култура дълго е зависима от външни фактори като монопола на Стационарската компания, доставките от английските книгоиздатели и наложената от тях правна рамка, която спъва книгоразпространението (процентът на вносните издания надхвърля 60). Именно с отхвърлянето на споменатите ограничения се създава облика на американската история на книгата.

През 1638 г. в Кеймбридж е открита първата печатна преса, където през 1640 г. е отпечатан Псалтир, считан за първата книга, последвана от религиозна литература. Печатарската професия остава несигурно занимание, тъй като новата технология среща решителен отпор в някои щати (Вирджиния), в други (Пенсилвания) практикуващите я са изправени пред конфликти с властите. В действителност, в много случаи разрешителното за печат е обвързано с неофициално право на цензура от страна на губернаторите⁵⁶. Тъй като четенето до XVIII в. се осъществява предимно в религиозен контекст, а разлика между съдържание и живот почти не съществува⁵⁷, отношението към книги като библия, катехизис и псалтир е като към свещени предмети със статут на живо Слово⁵⁸. Аналогично на европейския протестантски свят, и тук четенето е абсолютно задължително умение, компонент от религиозната система. Развивани поотделно, уменията четене и писане зависели от социалната среда и професионалната (свещеници, магистрати и търговци) и половата (грамотни били 60% от мъжете и 30% от жените) принадлежност. Разликите в тези компетенции са почти изцяло заличени в Нова Англия, където само век по-късно е достигната почти универсална грамотност⁵⁹.

Акцент в американската история на книгата е трансформацията на книгопечатането от случаен принцип със съмнителен успех под покровителството на държавата в бизнес инициатива в размери непознати на Стария континент. Сред най-печелившите са издателите, които поддържат вестникарски профил в продукцията си, гледайки на новия жанр най-вече като на стабилен източник на доходи⁶⁰. В допълнение, печатарите често са основните дописници в своите издания – тази особеност създава печатаря-журналист, считан за типично американски феномен⁶¹. Показателен пример е Бенджамин Франклин, чиято дейност обхваща поръчки и договори с управляващите, но и публикации на

says in the History of the Book. Amherst: University of Massachusetts, 1996, pp. 79–96; p. 42.

⁵⁶ **Febvre**, L., **Martin**, A.-J. op. cit., p. 210.

⁵⁷ **Hall**, D. *The Uses of Literacy...*, p. 62.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 91.; **Hall**, D. *Worlds of Wonder, Days of Judgment: Popular Religious Belief in Early New England*. Harvard: Harvard University Press, 1990, p. 24.

⁵⁹ **Hall**, D. *Worlds of Wonder...*, p.32.

⁶⁰ **Febvre**, L., **Martin**, A.-J. op. cit., p. 210.

⁶¹ *Ibid.*, p. 211.; **Casper**, Sc., E., **Rubin**, J. Sh. *The History of the Book in America*. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, H. R. op. cit., p. 427.

собствен риск с огромно жанрово разнообразие, вкл. вестници. Успешната стратегия на Б. Франклин се състои в комбинация от два фактора: без да внася съществени изменения в модела на колониалната печатница, съвместяваща функциите на производител и търговец на книги, той се възползва от всяка възможност, предоставена от пазара⁶². До средата на XVIII в. Б. Франклин е най-крупният търговец на хартия, както и в най-успелият вносител и производител на книги в щата. Разрастващият се вестникарски пазар на Америка предоставя огромни възможности за популяризиране на новите заглавия и превръща рекламата в ключов компонент на книготърговията.

В средата на XVIII в. възникват читателски и научни общества, клубове, салони и заемни библиотеки, които формират нови обществени места за социални контакти и нова публична сфера извън религиозния и политически дискурс⁶³. Срещу тях се надига вълна от негодувание от страна на библейските общества и дружествата за борба с греха, упражняващи ролята на цензор, според които новите теми оставят читателя „заблуден, покварен и разстроен“. Други, т.нар. *social library* (вид обществена библиотека, които функционират от края на XVIII до 30-те години на XIX в.), заемат умерена позиция, подбирайки само благопристойна литература. Независимо от усилията им четенето се е променило и мотивът на целесъобразността отстъпва място на удоволствието, доказва единствената просъществувала библиотечна структура от периода – *circulating library*, частна заемна библиотека с акцент върху бестселъри, истории и биографии. Американският отговор на феномена „сензационна литература“ е известен като *dime novel*, жанр, който в края на XIX и началото на XX в. запълва пазарната ниша за популярни четива, генерирайки огромни печалби на издателските къщи. Концепциите за четенето обаче привидно се свеждат до описания полярен модел, в който се сблъскват схващанията на евангелското протестантство за полезното четиво и формиращата се масова публика – в следващите десетилетия се създават нови идеологии, всяка от които се противопоставя на четенето за удоволствие. С появата на обществените училища грамотността се счита за основен фактор за създаване на граждански ценности; други групи, предимно от средната класа, възприемат четенето като инструмент за морално и интелектуално самоусъвършенстване, докато трети напълно игнорират религиозния елемент на четенето – за тях то носи единствено социален и културен престиж⁶⁴.

Широкият тематичен обхват на заглавията, големите тиражи и добре развитата инфраструктура на издателския бизнес се открояват като важен акцент в американската история на книгата. В голямата си част, издателите отвъд Атлантика са предприемачи без познания върху печатането, но с компетенции

⁶² Ibid., p. 427.

⁶³ Ibid., p. 428.

⁶⁴ Casper, Sc. E., Rubin. J. Sh., op. cit., pp. 432–433.

в други сфери, а някои дори координират доставките на суровини или изпълняват самостоятелно всички технически процеси по създаването на книгата⁶⁵. Индустриалната епоха променя начините за дистрибуция – железопътната и пощенската система улесняват доставките, определяйки преференциални такси за печатни материали.

Акцентът върху развитието на библиотеките от 50-те години на XIX в. е инициативата на местните власти за финансова подкрепа и свободен достъп на публичните библиотеки, което до края на века наброяват 566 с колекции от над 1000 книги⁶⁶. През 1876 г. е основана „Американската библиотечна асоциация“, която поддържа библиотечната мрежа и инициира кампании за повишаване на грамотността и формиране на читателски навици⁶⁷. С ускореното разрастване на библиотечните фондове възниква необходимостта от улеснен достъп до книгите и нова система на каталогизация. Американският принос в разрешаването на този проблем е създадената през 1876 г. от Мелвил Дюи класификационна десетична система (Dewey Decimal Classification), основана на подробно систематично групиране на библиотечните материали⁶⁸.

От периферен културен модел, въвел постиженията на британските, френски и немски книгопечатни традиции, след XX в. американската история на книгата заема водеща позиция, налага световните стандарти и първа се обръща към специфичните читателски аудитории на мултиезичното общество⁶⁹.

Разнородният документален материал и вътрешната логика на процесите във всяка национална традиция предопределят изследователските подходи към нея⁷⁰, поради това в заключението ще бъдат представени основните възгледи за развитието на историята на книгата като самостоятелна дисциплина.

Наследството на френската книжовна култура през Стария режим поставя въпроса за систематизирането на разрастващите се библиотечни колекции, поради което началният етап от историята на книгата възниква като теория на библиографията⁷¹. В периода след Революцията светът на книгата претърпява катаклизми, в голяма степен обуславящи състоянието на библиографската наука. Конфискацията и преместването на частните фондове изисква нови ком-

⁶⁵ Ibid., p. 430.

⁶⁶ Casper, Sc. E., Rubin. J. Sh., op. cit., p. 431.

⁶⁷ Ibid., p. 432.

⁶⁸ Подробен историографски преглед на литературата, съпътстваща дебата върху десетичната класификация, хронологията на преработените и допълнени версии, както и принципите за систематизация, следвани от Дюи. В: **Wiegand**, W. A. The Amherst Method: The Origins of the Dewey Decimal Classification Scheme. In: *Libraries & Culture*, Spring 1998, Vol. 33, no. 2, pp. 175–194.

⁶⁹ Casper, S. E., Rubin, J. Sh. op. cit., p. 431.

⁷⁰ Гергова, А., Даскалова, Кр. състав. Цит. съч., с. 24.

⁷¹ Пак там, с. 9.

петенции за рекаталогизиране на книгите, синтезирани в труда на Габриел Пеньо *Dictionnaire raisonné de bibliologie* (Тълковен речник по библиология) (1802–1804)⁷². Въвеждайки термина библиология, френският библиограф издига новата дисциплина до всеобща наука, в чието поле попада корпус хуманитарни науки, както и техническите аспекти на създаването на книгата⁷³. Впоследствие именно теорията на библиологическите модели се оформя като самостоятелна дисциплина, която оперира на политическо ниво, претендирайки за конкурентна на историята на книгата позиция или за място в научния ѝ обсег⁷⁴. Следващата фаза в осмисляне на методологията и релевантните научни подходи е убеждението, че историята на книгата е всеобща наука, като за знакови се считат две събития: въвеждането на термина документ и концепцията за писмената комуникация, заслуга на белгийския библиограф Пол Отле⁷⁵. Създаден от представителите на школата „Анали“ и използван за първи път от Л. Февр и Анри-Жан Мартен в труда им *L'Appartion du livre* (Появата на книгата) от 1958 г., моделът на френските историци задава критериите в изследванията на европейските и американските им колеги до днес, включвайки пресечните точки в полето на социалната история и историята на манталитетите. Френските учени се концентрират върху неизследвани статистики, прилагайки количествени методи и анализирайки вкуса и читателските навици на масовия потребител и така извеждат популярната култура като съществен, а често и ключов аспект на историята на книгата.

Немските историци са фокусирани върху каталозите на панаирите във Франкфурт и Лайпциг, благодарение на които познаваме динамиката на книготърговията и развитието на книжния пазар. Изготвените статистики на издадените заглавия са сред най-важните отличителни характеристики на немския документален материал – впоследствие този архив оказва съществен принос и към историята на библиографията. Въпреки че се приема за функция на книготърговията, първият опит за систематизиране на публикациите *Codex Nundinarius Germaniae literatae continuatus* обхваща печатната продукция на търговските панаири в периода XVI–XVIII в.⁷⁶ Историята на немската печатна традиция започва да излиза в края на XIX в., ускорявайки изследването на личните библиотечни фондове и читателските вкусове на собствениците

⁷² Мартен, А.-Ж. История на книгата и библиологията. В: Гергова, А., Даскалова, Кр. състав., прев. Цит. съч., с. 121.

⁷³ Гергова, А. *Книгознание*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 8–9.

⁷⁴ Естивал, Р., Послеслов. Историята на книгата и библиологията. В: Гергова, А., Даскалова, Кр. състав., прев. Цит. съч., с. 144–153, с. 150.; Проблемът за политическите библиоложки модели: вчера, днес и утре. В: *История на книгата – начин на живот: Сборник в чест на проф. Ани Гергова*. Състав., ред. Красимира Даскалова. София: ЛИК, 2002, с. 47.

⁷⁵ Гергова, А., Даскалова, Кр. Цит. съч., с. 15.

⁷⁶ Мартен, А.-Ж, Цит. съч., с. 120.

им⁷⁷. Теоретичният ѝ принос е във въвеждането на термина *библиотекознание* – немският отговор в търсене на универсална книговедска дисциплина, която обединява проучвания на материалните, социални и търговски аспекти на печатната книга и нейната циркулация⁷⁸.

Съхранила почти изцяло книжовното си наследство на фона на погромите в света на книгата, претърпели останалите европейски страни, английската традиция се ориентира към систематизация на знанието, разработвайки полето на аналитичната библиография. Анализът на физическите характеристики на книгата (типография, особености на текста, правопис, хартия и др.) поставя, според Анри-Жан Мартен, началото на *материалната библиография*, една типично „англосаксонска дисциплина“, която „дефинира съвкупност от критерии за проучване на стари книги“⁷⁹. На усилията на английските учени-библиографи дължим подробните каталози, съдържащи ключова информация относно печата и разпространението на инкунабулите и старопечатните книги на континента, използвана в *Short Title Catalogue* (Каталог на съкратените заглавия). В противовес на френските историци, по правило компетенциите на английските учени се разгръщат в полето на литературната теория, библиографския анали⁸⁰ или материалните характеристики на текста и така оформят библиоцентричен модел на изследванията си⁸¹. Останалите акценти, които се зараждат като собствено английски феномени, са свързани с проблемите на авторското право, разпространението и рекламата, са споделяни също от американската история на книгата. Общата траектория на развитие на двете културни традиции и, в голяма степен, на изследователските им направления, позволява обобщението „англо-американска“ школа. Аналогично, постиженията на библиографията зад океана повтарят английските – американският колективен каталог на старопечатни книги *Incunabula in American Libraries* (Инкунабулите в американските библиотеки) на Фредерик Гоф (1973) предлага съвършен справочен апарат и референции⁸². Темите в американската история на книгата (и нейни основни характеристики), обусловени от спецификите на документалния материал, достъпа и разпространението на печатното слово, са качествено новата библиотечна мрежа, масовият характер на периодичния печат, рекламата като средство за популяризирането му и това на печатната книга, както и появата на журналистическата професия. В заключение, без да възприемаме изцяло идеята за доминантен модел, трябва

⁷⁷ Пак там, с. 122.

⁷⁸ Гергова, А. *Книгознанието в България*. София: Наука и изкуство, 1987, с. 12.

⁷⁹ Мартен, А.-Ж., Цит. съч., с. 124.

⁸⁰ Тансел, Т. Историята на книгата като поле за изследване. В: Гергова, А., Даскалова, Кр., състав., прев., Цит. съч., с. 96.

⁸¹ Макензи, Д. История на книгата. В: Гергова, А., Даскалова, Кр., състав., прев. Цит. съч., с. 70.

⁸² Мартен, А.-Ж., Цит. съч., с. 123.

ва да признаем, че множеството пресечни точки в настоящите изследванията върху социалната история и историята на манталитетите, от една страна и библиографията и литературната теория, от друга, все повече заличават това разделение.

Историята на книгата в Италия е възприета със значително закъснение като научна дисциплина в сравнение с останалите западноевропейски страни, а дотогава италианските изследователи се фокусират предимно върху материалните и библиографски аспекти на книгата. Изследванията навлизат в полето на социалната история и историята на манталитетите след като учените концентрират интереса си върху рецепцията на текста и социалния контекст на разпространението и употребите на книгата. Въпреки че този процес отнема време, представителите на италианската изследователска школа са категорични още от самото начало в еднозначното си отношение към ръкописната и печатна книга като две страни на един феномен⁸³. Естеството на източниците, върху които стъпват проучванията на историците (архиви на Инквизицията, ранни описи на старопечатни издания, библиотечни колекции) насочва към специфичните проблеми на италианската среда, реконструирайки теми като грамотност, читателски навици, цензура и аспекти на т.нар. „висока“ и „ниска“ култура.

Скандинавските страни разполагат с няколко ключови източника, които представят впечатляващо изчерпателна статистическа картина на процесите по разпространението и употребата на печатното слово. На първо място това са наследствените описи на личните притежавания от книги и семейните архиви с информация за нивото на грамотност на всяко домакинство. Другият основен ресурс за изследователите отношение на тематиката и количествата на книжната продукция представляват националните библиографии, съставени през втората половина на XIX в. Характерни за скандинавския модел са теми като масова грамотност, образователна система, библиотечна мрежа и читателски навици, които подчертават разликите в емпиричния материал, а оттук и изследователските подходи, между южните и северните общества.

С настоящия текст бе направен опит да се разгледат основните теми и акценти в историята на книгата, като се представи всеобхватността на научното поле като контактна зона между дисциплини, принадлежащи към социалната история, както и че изследванията на теоретичните модели в развитието на печатната книга на Запад трябва да представят цялостна картина. В допълнение към това е заключението, че наличието на нови дисциплини все повече подчертават интердисциплинарния характер на историята на книгата като основна (и необходима) характеристика.

⁸³ Брайда, Л. Цит. съч. В: Гергова, А., Даскалова, Кр. състав., прев. Цит. съч., с. 154.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

- Брайда, Л.** Някои размишления върху историята на четенето в Италия. Употреби и практики на книгата при Стария режим. В: **Гергова, А., Даскалова, Кр. състав.,** прев. *История на книгата. Книгата в историята.* София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 154–179.
- Гергова, Ани, Даскалова, Красимира.** Историята на книгата като изследователско поле. В: *История на книгата. Книгата в историята.* София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 7–38.
- Макензи, Д.** История на книгата. В: **Гергова, А., Даскалова, Кр. състав.,** прев. *История на книгата. Книгата в историята.* София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 65–78.
- Мангел, Ал.** *История на четенето.* София: Прозорец, 2004.
- Тансел, Т.** Историята на книгата като поле за изследване. В: **Гергова, А., Даскалова, Кр. състав.,** прев. *История на книгата. Книгата в историята.* София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 94–107.
- Шартие, Р.** Читателски общности. В: **Гергова, А., Даскалова, Кр. състав.,** прев. *История на книгата. Книгата в историята.* София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 285–299.
- Appel, Ch., Skovgaard-Petersen, K.** The History of the Book in the Nordic Countries. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H. ed.** *The Oxford Companion to the Book.* New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 240–247.
- Bell, M.** Reading in Seventeenth-Century Derbyshire: the Wheatcrofts and Their Books. In: *The Moving Market. Continuity and Change in the Book Trade.* Delaware: Oak Knoll Press, 2001, p. 162.
- Casper, Sc., E., Rubin, J. Sh.** The History of the Book in America. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H. ed.** *The Oxford Companion to the Book.* New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 425–442.
- Darnton, R.** What is the History of Books? In: *Daedalus* [online], 1982, Vol. 111, no 3, p. 65. [Viewed 20.10.2020]. Available form: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403039>
- Darnton, R.** What is the History of Books?. Revisited. In: *Modern Intellectual History* [online], 2007, Vol. 4, no 3, pp. 495–508. [Viewed 20.10.2020]. Available form: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403039>
- Dondi, Cr.** The European Printing Revolution. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H. ed.** *The Oxford Companion to the Book.* New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 53–61.
- Febvre, L., Martin, A.-J.** *The Coming of the Book.* London: Verso, 1976.
- Flood, J. L.** The History of the Book in Germany. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H. ed.** *The Oxford Companion to the Book.* New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, p. 223–236.
- Giroud, V.** The History of the Book in France. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H. ed.** *The Oxford Companion to the Book.* New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 199–211.
- Grimsted.** Books and Culture: Canned, Canonized, and Neglected. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 1984, pp. 297–335.

- Gutjahr, P. G., Benton, M. L.** Reading the Invisible. In: **Levy, M., Mole, T.** ed. *The Broadway Reader in the Book History*. Toronto: Broadview Press, 2014, pp. 67–68.
- Hall, D.** On Native Ground: From the History of Printing to the History of the Book. In: *Culture of Print. Essays in the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts, 1996, pp. 15–35.
- Hall, D.** The Uses of Literacy in New England 1600–1850. In: *Culture of Print. Essays in the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts, 1996, pp. 79–96.
- Hall, D.** *Worlds of Wonder, Days of Judgment: Popular Religious Belief in Early New England*. Harvard: Harvard University Press, 1990
- Harris, N.** History of the Book in Italy. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 257–269.
- Howsam, L.** The History of the Book in Britain from 1801–1914. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 180–87.
- Johanson, Eg.** The History of Literacy in Sweden. In: *Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 62–63.
- Johanson, Eg.** Popular Literacy in Scandinavia, 1600–1900. In: *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 117–123.
- Johanson, Eg.** Women and the Tradition of Reading Around 1700: Examples from Sweden and Germany. In: *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 131–148.
- Murphy, A. A.** The History of the Book in Britain, c. 1475–1800. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 172–179.
- Squires, Cl.** The History of the Book in Britain from 1914. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 188–193.
- Vincent, D.** *The Rise of Mass Literacy: Reading and Writing in Modern Europe*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Vogrinčič, A.** The Novel-Reading Panic in 18th-Century England: An Outline of an Early Moral Media Panic. In: *Medijska istraživanja*, 2008, Vol. 14, no. 2, pp. 103–124.
- Wiegand, W. A.** The Amherst Method: The Origins of the Dewey Decimal Classification Scheme. In: *Libraries & Culture*, Spring 1998, Vol. 33, no. 2, pp. 175–194.

REFERENCES:

- Appel, Ch., Skovgaard-Petersen, K.** The History of the Book in the Nordic Countries. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 240–247.
- Bell, M.** Reading in Seventeenth-Century Derbyshire: the Wheatcrofts and Their Books. In: *The Moving Market. Continuity and Change in the Book Trade*. Delaware: Oak Knoll Press, 2001, p. 162.

- Brayda, L.** Nyakoi razmishlenia varhu istoriyata na cheteneto v Italia. Upotrebi i praktiki na knigata pri Staria rezhim. In: **Gergova, A., Daskalova, Kr.** sastav., prev. *Istoria na knigata. Knigata v istoriyata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2001, s. 154–179.
- Casper, Sc., E., Rubin, J. Sh.** The History of the Book in America. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 425–442.
- Darnton, R.** What is the History of Books? In: *Daedalus* [online], 1982, Vol. 111, no 3, p. 65. [Viewed 20.10.2020]. Available form: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403039>
- Darnton, R.** What is the History of Books?. Revisited. In: *Modern Intellectual History* [online], 2007, Vol. 4, no 3, pp. 495–508. [Viewed 20.10.2020]. Available form: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403039>
- Dondi, Cr.** The European Printing Revolution. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 53–61.
- Febvre, L., Martin, A.-J.** *The Coming of the Book*. London: Verso, 1976.
- Flood, J. L.** The History of the Book in Germany. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, p. 223–236.
- Gergova, Ani, Daskalova, Krassimira.** Istoriyata na knigata kato izsledovatelsko pole. In: *Istoria na knigata. Knigata v istoriyata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2001, s. 7–38.
- Giroud, V.** The History of the Book in France. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 199–211.
- Grimsted.** Books and Culture: Canned, Canonized, and Neglected. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 1984, pp. 297–335.
- Gutjahr, P. G., Benton, M. L.** Reading the Invisible. In: **Levy, M., Mole, T.** ed. *The Broadway Reader in the Book History*. Toronto: Broadview Press, 2014, pp. 67–68.
- Hall, D.** On Native Ground: From the History of Printing to the History of the Book. In: *Culture of Print. Essays in the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts, 1996, pp. 15–35.
- Hall, D.** The Uses of Literacy in New England 1600–1850. In: *Culture of Print. Essays in the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts, 1996, pp. 79–96.
- Hall, D.** *Worlds of Wonder, Days of Judgment: Popular Religious Belief in Early New England*. Harvard: Harvard University Press, 1990.
- Harris, N.** History of the Book in Italy. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 257–269.
- Howsam, L.** The History of the Book in Britain from 1801-1914. In: **Suares, M. F., Woudhuysen, M. H.** ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 180–187.
- Johanson, Eg.** The History of Literacy in Sweden. In: *Alphabetic Variations. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 62–63.

- Johanson**, Eg. Popular Literacy in Scandinavia, 1600–1900. In: *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 117–123.
- Johanson**, Eg. Women and the Tradition of Reading Around 1700: Examples from Sweden and Germany. In : *A Alphabetica Varia. Orality, Readings and Writing in the History of Literacy*. Umeå: Umeå University. Department of Religious Studies, 1998, pp. 131–148.
- Makenzi**, D. Istorija na knjigata. In: **Gergova**, A., **Daskalova**, Kr. sastav., prev. *Istorija na knjigata. Knigata v istorijata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2001, s. 65–78.
- Mangel**, Al. *Istorija na cheteneto*. Sofia: Prozorets, 2004.
- Murphy**, A. A. The History of the Book in Britain, c. 1475–1800. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, M. H. ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 172–179.
- Shartie**, R. Chitatelski obshtnosti. In: **Gergova**, A., **Daskalova**, Kr. sastav., prev. *Istorija na knjigata. Knigata v istorijata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2001, s. 285–299.
- Squires**, Cl. The History of the Book in Britain from 1914. In: **Suares**, M. F., **Woudhuysen**, M. H. ed. *The Oxford Companion to the Book*. New York: Oxford University Press, 2010, Vol. 1, pp. 188–193.
- Tansel**, T. Istorijata na knjigata kato pole za izsledvane. In: **Gergova**, A., **Daskalova**, Kr. sastav., prev. *Istorija na knjigata. Knigata v istorijata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2001, s. 94–107.
- Vincent**, D. *The Rise of Mass Literacy: Reading and Writing in Modern Europe*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Vogriničič**, A. The Novel-Reading Panic in 18th-Century England: An Outline of an Early Moral Media Panic. In: *Medijska istraživanja*, 2008, Vol. 14, no. 2, pp. 103–124.
- Wiegand**, W. A. The Amherst Method: The Origins of the Dewey Decimal Classification Scheme. In: *Libraries & Culture*, Spring 1998, Vol. 33, no. 2, pp. 175–194.